

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «СИТУАЦІЯ» ПРИ ТЕКСТОУТВОРЕННІ

О.О. Зарецька

Проведено методологічний аналіз «знаряддєвого» використання такої універсальної форми контексту, як ситуація. Аналізуються можливості, які надає використання категорії «ситуація» при породженні текстів і наративів. Виділено найбільш поширені типи «технологічного» використання категорії «ситуація».

Ключові слова: Ситуація, психологічна ситуація, ситуаційний контекст, осмислення ситуації, інтерпретація, індивідуальний досвід, ситуативний підхід, технології текстоутворення.

Проведен методологический анализ «орудийного» использования такой универсальной формы контекста, как ситуация. Анализируются возможности, открывающиеся при использовании категории «ситуация» при порождении текстов и нарративов. Выделены наиболее распространённые типы «технологического» использования категории «ситуация».

Ключевые слова: Ситуация, психологическая ситуация, ситуационный контекст, осмысление ситуации, интерпретация, индивидуальный опыт, ситуативный подход, технологии текстообразования.

The methodological analysis of the instrumental use of such universal form of context as situation was carried out. The possibilities were analysed, which open up with the use of the category «situation» while generating texts and narratives. The most typical examples of «technological» use of the category «situation» are described.

Key words: Situation, psychological situation, situational context, comprehension of situation, interpretation, personal experience, situational approach, technology of text generation.

Проблема. Методологічна частина будь-якого наукового дослідження передбачає всебічний розгляд основних категорій, задіяних у дослідження. Широковживаною у текстах різних жанрів є міждисциплінарна категорія «ситуація», яка потроху починає привертати до себе увагу в межах тої чи іншої наукової дисципліни. Проте, на наш погляд, методологічне значення цієї категорії ще не отримало гідної оцінки.

Метою роботи є методологічний аналіз «знаряддевого» використання такої універсальної форми контексту, як ситуація, а також вивчення можливостей, які надає використання категорії «ситуація» при породженні текстів і наративів. Інакше кажучи, ми спробували провести методологічний аналіз широко розповсюдженого, хоч і не завжди усвідомленого і артикульованого авторами застосування ситуативного підходу при породженні текстів, в тому числі і текстів наративів.

Обґрунтування висунутих тез у тексті частково базується на деяких раніше зроблених і сформульованих нами висновках по проблемі ситуативних чинників розуміння та інтерпретації особистого досвіду у психогерменевтичному ракурсі [1], [2], [3], [4], без цитування яких нам здається неможливим вибудувати стрімку логіку доказів.

Безліч наукових дисциплін оперують терміном «ситуація». Наукова практика в одному синонімічному ряду з «ситуацією» вживає терміни «контекст», «умови», «середовище», тощо. Методологічне значення категорії «ситуація», на наш погляд, важко переоцінити. Важливість розгляду об'єкта у ситуаційному оточенні відзначалась дуже авторитетними дослідниками і підтверджується у всіх дослідженнях, присвячених ситуативному аспекту тих чи інших явищ. Ще в 30-ті роки К.Левін закликав описувати людину і умови, що оточують її, у єдиних термінах як складові однієї ситуації. Чітка і послідовна методологічна позиція, що втілювала б цю вимогу, вимагає розглядати у якості об'єкта дослідження комплекс «об'єкт у ситуації» – принаймні, для об'єктів, що еволюціонують, «живуть».

Неможливо не звернути увагу на те, як часто термін «ситуація» зустрічається у текстах зовсім різного спрямування – від суто наукових до текстів повсякденного спілкування. Методологічний аналіз контекстів застосування категорії «ситуація» у навчальних, наукових і художніх текстах свідчить про широке коло можливостей, які надає використання цієї категорії. «Знаряддеве» застосування категорії «ситуація» у технологіях науково-дослідницької чи навчальної діяльності є узвичаєною (хоча не завжди усвідомленою чи вербалізованою автором тексту) процедурою, до якої звикла кожна людина, котра систематично (наприклад, професійно) практикує інтелектуальну діяльність, зокрема, читає чи пише серйозні тексти, що є результатом інтелектуальної діяльності. «Знаряддеве застосування» ми розуміємо як одне із знарядь відпо-

відної технології, як правило, тієї чи іншої технології мислення, осмислення, продукування – тобто тієї чи іншої смисло- і текстотворюючої інтелектуальної діяльності суб'єкта-дослідника чи суб'єкта-текстотворювача. Проаналізуємо деякі найбільш поширені з таких використань.

I. Розповсюджений сценарій побудови наукового дослідження у гуманітарних галузях і так само упорядкування і представлення результатів у науковому тексті – це виявлення і перелік ситуацій, у яких досліджуване автором явище зустрічається, вживається чи використовується, тобто *пошук і упорядкування ситуаційного контексту* для досліджуваного об'єкту. Знайдені ситуації автор дослідження може просто перелічувати, особливо якщо їх небагато, або зробити спробу побудувати класифікацію таких можливих ситуацій. Це один з головних аналітичних механізмів при проведенні наукового дослідження: виділяються, аналізуються, типізуються і класифікуються *прояви об'єкту* дослідження, а слідом за цим аналізуються, типізуються і класифікуються *варіанти оточення* об'єкту. Наприклад, у головній теоретичній статті одного з номерів наукового видання «Політичний менеджмент» Г.Почепцов буде текст, присвячений теоретичному осмисленню категорії «стратегія». Після короткого вступу у проблему автор так формулює свої завдання: «Можна виокремити кілька ситуацій, де статус стратегії найбільш важливий, де її неврахування чи нерозробленість призводять до катастрофічних наслідків» [6]. І далі перелічуються і аналізуються ті ситуації, у яких досліджувана категорія «стратегія» визначає саму ситуацію. Прикладів такого типу безліч майже у кожному науковому тексті, що дозволяє говорити про методологічний і технологічний характер цієї процедури.

Ситуаційні контексти, які шукають автори досліджень, можуть бути *реальні* (вони відтворюються у експериментальних роботах чи спостерігаються у пошуково-емпіричних), а можуть бути мислимими – так би мовити «*віртуальними*», що набагато розширює поле теоретичного пошуку. Так, при побудові теорії «розумних» систем одного класу І.М.Крейн розробляє різні типи високоорганізованих систем, у яких може, в принципі, виникнути «розум» – тобто, різні «ситуації» (в широкому сенсі) еволюції високоорганізованої системи до рівня «розумної» [5], хоча нам відомий лише один варіант такої системи і такої ситуації – людство. У тій самій вищезазначеній роботі Г.Г.Почепцов на певному

етапі аналізу стратегій зауважує: «Будь-який аналіз ситуації, будь-яке планування завжди, усвідомлено це аналітиками чи ні, передбачає наявність такої собі «чорної скриньки»: до неї потрапляють ситуації, які не можна передбачити сьогодні» [6, с.16].

II. Використання категорії «ситуація» може забезпечувати розширення «меж» досліджуваного об'єкту за рахунок найближчого оточення – тобто за рахунок підключення ситуації до аналізу. Часо-просторове розширення досліджуваного фрагменту реальності, синхронія-діахронія для даного об'єкту, аналіз задіяного оточення на різних етапах еволюції об'єкта дослідження, аналіз взаємодії об'єкта з оточенням – в різних технологіях цього типу головною досліджуваною категорією є найближча ситуація навколо об'єкту дослідження, яка в результаті стає частиною самого об'єкту.

III. Ситуація може грати роль «депо» можливих варіантів прояву об'єкту дослідження чи опису, варіантів його функціонування, стану, тощо. Тут ситуація визначає, детермінує якісь суттєві характеристики об'єкту, і тому її аналіз є невід'ємною частиною дослідження. На відміну від попереднього випадку, тут ситуація не залучається у об'єкт, не стає його частиною, а виступає у ролі детермінуючого контексту. В той же час на відміну від першого випадку (який ми позначили I) зв'язок між ситуаційним контекстом і об'єктом тут набагато щільніший: має місце детермінація ситуацією самої природи об'єкту.

IV. Ситуація може виступати «джерелом» ідей, «підказок», натхнення для розуміння об'єкту осмислення, свого роду «інтерпретаційною рамкою» (за термінологією Н.В.Чепелевої [9]) при осмисленні об'єкта. Це теж достатньо розповсюджена технологія: тло, на якому розглядається об'єкт, на якому він існує чи функціонує і з яким так чи інакше пов'язане саме життя об'єкту, під прискіпливим оком дослідника дозволяє побачити багато чого і в самому об'єкті дослідження. Тут методологічна роль ситуації полягає у використанні її як знаряддя розуміння.

V. Дуже важливо розуміти, що ситуація може грати роль конкретного виміру самоусвідомлення суб'єкта. Ситуація – деякий життєвий контекст, або умови, у яких перебуває, діє й усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя. У психогерменевтичній парадигмі «ситуація» розглядається як психологічна ситуація суб'єкта, його суб'єктивно вироблений «текст» осмислення обставин власного життя, усвідомлення себе в певний

період свого життя. Психологічна ситуація задає *ракурс* розгляду суб'єктом конкретних життєвих обставин. Зупинимось на цьому детальніше.

Ситуація – це певним чином організовані зовнішні обставини. Хто і що їх організує? Свідомість суб'єкта через сприйняття і «перетравлення» – осмислення на основі власного досвіду. Саме тому «ситуацією» у психології прийнято вважати «*психологічну ситуацію*» конкретного суб'єкта, з позиції якого розглядається конкретна мозаїка життєвих обставин.

З точки зору зовнішніх спостерігачів людина живе і діє в деяких обставинах, але психологічно вона живе у тій ситуації, яку сама вбачає, сама побудувала навколо себе. Зовнішні обставини, що існують об'єктивно, люди бачать, сприймають по-різному – так, ніби вони перебувають у різних ситуаціях. Цей феномен об'єктивно існує і відмічений багатьма дослідниками проблеми ситуації. Перетворення зовнішніх обставин у свою суб'єктивну ситуацію, що передбачає інтерпретацію індивідом актуальної «зовнішньої» ситуації, в дослідженнях з психології соціальної ситуації називають «визначенням ситуації». Індивідуальні когніції відносно навколишньої реальності виявляються більш важливими для індивіда, ніж факти, що об'єктивно її описують. Відома теорема У.Томаса полягає в ствердженні того, що якщо людина визначає для себе ситуацію як реальну, то ситуація стає реальною за своїми наслідками, незалежно від того, наскільки вона реальна в дійсності (Хоча що в даному випадку є дійсністю? Чия точка зору?).

«Визначаючи» ситуацію, людина одночасно «визначає» і себе у цій ситуації. Тим самим особистість фактично сама створює, конструює той соціальний світ, у якому живе. Л. Росс і Р. Нісбетт дотепно зауважують із цього приводу: одяг і ситуація визначають людину [7, с. 249].

Різні культури озброюють людину різними засобами суб'єктивної інтерпретації реальності. Континуумну за своєю природою лавину постійно мінливих зовнішніх обставин особистість при сприйнятті організує й атрибутує у відповідності з усім її вже накопиченим досвідом – усюди, за відомою цитатою, «минуле витріщає свої вічка». Можна сказати, що суб'єкт дивиться на світ через свою суб'єктивну «експірієсну» призму. Адже той самий весняний квітучий сад для однієї людини (у певний конкретний період її життя) – це ситуація пробудження молодих надій, для другої – ситуація споживання естетичних цінностей, для третьої – руїни

гірких спогадів, а для четвертої – щоденна узвичаєна картинка, на якій більш-менш байдуже зупиняється око по дорозі на роботу. Згадаємо чудовий вислів з воістину герменевтичним смислом: «Моя таємниця – це тільки моя таємниця, навіть якщо її знають усі».

Що робить ситуацію ситуацією? Обставини життя стають ситуацією для суб'єкта тоді, коли їх сукупність означає не тільки те, що означає буквально, а має значимий для суб'єкта *індивідуальний смисл, мету, детермінанту*. «Психологічний життєвий простір» суб'єкта (термін К. Левіна) для нього (і тільки!) членується на певні психологічні ситуації, і розуміння того, що цей шматок життя був певною «ситуацією», що суб'єктивно сприймається як стаціонарно однорідна, і якою саме, приходить іноді вже після того, як ситуація завершилася, «застигла», – і це за умови, що якийсь зовнішній чинник – тобто новий ситуативний детермінатор – змусив розгорнутися процес осмислення, інтерпретації й наративізації цієї ситуації. От тоді й будується всеохоплююча, переконлива для самого суб'єкта, завершена «концепція» цієї його конкретної, вже «колишньої» життєвої ситуації в його власному суб'єктивному відображенні. Згадаємо анекдот про чорну смугу життя, що потім виявилася (тобто здалася суб'єкту після того, як попередня ситуація завершилася) білою. *Що* з цього він переповість світові, і *що* світ зрозуміє з його наративу – можна позначити тільки виразом «На жаль!» (рос. «Увы!»)

Ситуація має обмеження – просторові, часові, психологічні тощо. Умовні «межі» ситуації увесь час коливаються, «дихають», значимість якихось компонентів ситуації для людини зростає або сходить нанівець. Ситуація – це «тут і зараз» даного суб'єкта, ті «час + простір + задіяне оточення + стан + тип діяльності + актуалізований ситуацією досвід» суб'єкта, які мають певну сукупність відносно усталених параметрів (у сприйнятті їх суб'єктом) у момент сприйняття [3]. За Н.В.Чепелевою, межі ситуації задаються середовищем і людиною і визначаються значимістю для індивіда подій, що відбуваються, а також процесами розуміння та інтерпретації: людина накладає інтерпретаційні структури на потік життя [8].

Ситуація – відсік життя суб'єкта, що характеризується, незалежно від тривалості існування даної ситуації, відносно *стабільністю* умов у сприйнятті суб'єкта, а також стабільністю актуалізованого стану суб'єкта. Можна описати життя суб'єкта як послідовність ситуацій, що змінюють одна одну. Момент зміни, тобто перебування на межі ситуації, на стику іноді чітко відчувається

і яскраво переживається як рубіжна подія. Мабуть, всім знайоме із власного досвіду почуття «рейок, що біжать назад» під час зрушення поїзда життя після зупинки, коли сучасне стрімко на очах стає минулим.

Конфлікт особистого досвіду людини, її настановлень, стереотипних реакцій, з вимогами певної ситуації – типове явище у випадках, коли людина потрапляє у незвичне людське чи природне оточення, при зіткненні її з проблемною ситуацією, при зміні соціальної ролі, в ситуаціях навчання (в широкому смислі), в кризові моменти життя тощо – всюди, де особистість опиняється у новому для себе дискурсі. Позитивне розв'язання цього конфлікту передбачає адекватне осмислення особливостей життєвої ситуації і самої проблеми, а також «підключення» власного досвіду до потреб осмислення ситуації – актуалізацію або навіть рефлексивне переосмислення свого власного досвіду.

Саму життєву ситуацію, у якій опинився індивід у певний момент часу, можна розглядати як «текст», що має бути сприйнятим, осмисленим та інтерпретованим для успішної дії у ситуації; результат осмислення, у свою чергу, може бути текстуалізованим та наративізованим.

Суттєво, що при породженні наративу такого типу термін «ситуація» може майже і не вживатися, але сам текст наративу будуватиметься як послідовний, вкрай деталізований суб'єктивний опис ситуації – ніби зовнішньої, але, насправді, своєї психологічної – за підсвідомого мотиву: ця ситуація визначає мій стан, мою поведінку, це щось дуже важливе для мого життя у даний період часу.

VI. *Психологічну ситуацію можна розглядати як суб'єктивну «лінзу» реальності.* Зовнішні обставини, що існують об'єктивно, люди бачать і сприймають по-різному – так, ніби вони перебувають у різних ситуаціях. Цей феномен відзначається всіма дослідниками ситуації. Індивідуальні когніції відносно оточуючої реальності виявляються більш важливими для індивіда, ніж факти, що об'єктивно про неї свідчать.

Порівняно з тезою у попередньому пункті, де ситуація виступає ракурсом, самою формою існування самоусвідомлення («Я як науковий співробітник», «Я як мати і бабуся», «Я як автор даного тексту» – певна закінчена когнітивна картинка «себе» у цій ролі-ситуації), коли ми говоримо про «лінзу» реальності, ми наголошуємо на моменті *суб'єктивного бачення* ситуації, що робить результат цього бачення різним у різних індивідуумів.

VII. *Актуалізація індивідуального досвіду суб'єкта під час сприйняття і осмислення ситуації з методологічної точки зору є наслідком використання індивідуальної технології оперування своїм експірієсним потенціалом.*

Сприйняття і осмислення ситуації, у якій перебуває суб'єкт, супроводжується актуалізацією індивідуального досвіду суб'єкта і через це взаємодією з відбитками колишніх вже пережитих ситуацій, підключенням їхнього потенціалу для вирішення актуальних задач. Осмислення ситуації тут виступає як суб'єктивно вироблена, індивідуальна технологія оперування своїм експірієсним потенціалом.

VIII. *Рефлексія має в основі бачення себе у ситуації. Обсяг цієї ситуації визначає обсяг рефлексійної «капсули» – тих особистих обставин, які задіяні, «втягнуті» у рефлексивне переосмислення.*

IX. *Власне інтерпретація ситуації індивідом є особливою діяльністю суб'єкта, яка ще в достатній мірі не досліджена. Наслідки цієї діяльності можуть бути явлені світу у вигляді наративу чи тексту іншого типу, але можуть бути глибоко поховані у особистому досвіді суб'єкта. Особливо це торкається ситуацій у багатоплановій віртуальній дійсності, що оточує людину.*

Висновки. Окреслені вище ракурси розгляду категорії «ситуація» в «знаряддевому» аспекті – окремі серйозні проблеми методологічного плану, що вимагають розробки, особливо саме з точки зору «технологічного» потенціалу, закладеного в кожному з них. Уявляється, що вичленування, усвідомлення та інструменталізація кожного виду технології дозволить глибше зрозуміти «інструментарій», яким оперує людина при осмисленні своїх життєвих обставин, що передує породженню текстів і наративів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зарецкая О.А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта // Проблемы психологической герменевтики. Под ред. Н.В.Чепелевой – К.: Издательство Национального педагогического университета им. Н.П.Драгоманова, 2009. – С. 329-354.
2. Зарецкая О.А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта (к постановке проблемы) // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика.

- За ред. Н.В.Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2, вип.3. – С. 90-105.
3. Зарецька О.О. Ситуативні чинники розуміння особистого досвіду (методологічні аспекти) // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. За ред. Н.В.Чепелевої. – К., 2006. – Т.2, вип.4. – С. 58-70.
  4. Зарецька О.О. Ситуативні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду // Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду. За ред. Чепелевої Н.В. – К.: Педагогічна думка, 2008. – С. 92-136.
  5. Крейн И.М. «Разумные» системы в стационарных случайных средах различных типов. – Киев: ИК АН УССР, 1981. – 23 с. / АН УССР. Ин-т кибернетики; Препринт-81-14/.
  6. Почепцов Г. Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики // Політичний менеджмент. Український науковий журнал. – № 2 (5). – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004. – С. 3-27.
  7. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Пер. с англ. В.В.Румынского под ред. Е.Н. Емельянова, В.С.Магуна. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 429 с.
  8. Чепелева Н. Життєва ситуація особистості // Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник. – К.: Либідь, 1999. – С. 112-135.
  9. Чепелева Н.В. Теоретичні засади нарративної психології // Наративні психотехнології. – За заг. ред. Чепелевої Н.В. – К.: Главник, 2007. – С. 3-37. (Серія «Психол. інструментарій»).